

PRILOG POZNAVANJU DALMATINSKIH SOLANA U XIX. STOLJEĆU

Stanko PIPLOVIĆ
Split

UDK 949.75:338
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 20. XII. 2002.

Na osnovi katastarskih planova iz prve polovice XIX. stoljeća, službenih upravnih shematizama i drugih kasnijih vijesti, autor iznosi nove podatke o izgledu i promjenama koje su nastale na solanama u Dalmaciji kroz stotinjak godina austrijske uprave pokrajinom. Priloženi planovi, koji dosada nisu objavljeni, imaju posebnu dokumentarnu vrijednost jer prikazuju točan raspored i veličinu pojedinih kompleksa u samom početku razmatranog razdoblja. Tekstualni dodatci toj dokumentaciji nisu u potpunosti sačuvani, ali i ovako krnji omogućavaju dobar uvid u novo stanje koje se bitno razlikovalo od onoga iz vremena venecijanske uprave.

Sol je jedan od bitnih začina hrani i sredstvo za njenu konzervaciju, a regulira i procese u ljudskom organizmu. Vrlo povoljni klimatski uvjeti i karakteristike tla razlogom su da je proizvodnja soli na istočnoj obali Jadranskog mora od davnina bila razvijena. Najstarije poznate solane bile su na otočju Brijuni. U srednjem vijeku važne su one na Dugom otoku i Pagu, u Ninu, Rabu i Zablaću kod Šibenika. Ta posljednja prestala je s radom sredinom XVIII. stoljeća. Kada su početkom XIX. stoljeća Francuzi zaposjeli Dalmaciju, potakli su mještane Paga na gradnju novih solana. U njegovoj je uvali 1808. godine bilo 134 posjeda. Primijenjeni su novi načini proizvodnje, povećani su kapaciteti, a sustav otkupa je poboljšan.¹

Državni nadzor

Stanje u solanama dosta se izmijenilo nakon što je Dalmacija 1815. godine došla pod austrijsku upravu. Šibenske su se ugasile pa su kao glavne ostale one u Pagu i Stonu. U prvoj polovici XIX. stoljeća solane su nastavile s neometanim radom.

¹ Ante USMIANI, Paška solana i sol – proizvodnja i trgovina od 1797. do 1813. godine, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, Zadar, 1983., sv. 29–30, str. 153–177.

Zadržale su uglavnom prijašnja tržišta. U prihodima države promet soli imao je važno mjesto. Zato je nova vlast već od početka organizirala posebne pokrajinske institucije za prikupljanje poreza. Tako je u okviru *Financijske intedance za Dalmaciju* djelovala *Privremena uprava za sol, duhan i takse*. Dvadesetih godina imala je 4 člana. Među njima je bio Nicolo Lizza, inspektor solana u Stonu. Njemu je s vremenom pridružen Matteo Ghetaldi kao kontrolor, ali samo na kratko vrijeme. Od 1830. godine pri *Kameralnoj upravi za fiskalna dobra* Intedanca je proširena pa je tako Antun Barach iz Dubrovnika vršio dužnost inspektora solana, Lizza je i dalje bio zadužen za Ston, a bilo je predviđeno i mjesto pomoćnika. Služba je patila od nedostatka kadrova. Već u idućim godinama solane u Stonu su bez neposrednog državnog nadzora. Tek je 1838. došao Antun Dorčić za pomoćnika inspektora, a nešto kasnije postao je inspektorom. Zatim su pridodana i 2 mjerača soli.²

Četrdesetih godina struktura je opet nešto drukčija. Tada je postojala zajednička *Kameralna uprava za Primorje i Dalmaciju*. Bili su joj podređeni financijski uredi pojedinih distrikata koji su imali svoje porezne urede za sol. Tako su za distrikt Zadra postojali u Zadru, Rabu, Pagu, Obrovcu, Skradinu i Šibeniku; za distrikt Splita u Splitu, Trogiru, Omišu, Hvaru i Makarskoj; za distrikt Dubrovnika u Metkoviću, Stonu, Korčuli, Dubrovniku, Herceg Novom, Kotoru i Risnu. Obično je u svakom mjestu bio jedan poreznik i jedan kontrolor. Tijekom 1847. mjesto inspektora solane u Stonu bilo je slobodno. Radila su samo 2 mjerača, a iduće godine postavljen je za inspektora Matej Antun Kordić. Tada je u Pagu radio Ivan Micheli kao skladištar, Udarlico Mardegani kao kontrolor i uz njih 4 stručnjaka za razrez, 8 mjerača i 2 punjača.³

U drugoj polovici stoljeća i dalje je pri *Pokrajinskoj financijskoj direkciji* djelovala *Uprava za sol, duhan i takse* koja je bila organizirana u 3 distrikta: Zadar, Split i Dubrovnik. U svakom od tih gradova bila su skladišta soli za prodaju. Pored toga, postojao je depozit soli u Pagu. Sedamdesetih godina tu su bili zaposleni Vicko Tecilazić, skladištar, Mate Uskok, kontrolor, Juraj Rakamarić i Josip Karavanić, razrezivači, zatim Josip Radoslavić, Ivan Radoslović i Marko Bistričić, mjerači. Godine 1873. Tecilazić je postao upravitelj, no 1875. mjesto je već bilo upražnjeno. Iduće godine tu je došao Rudolf Lederer s položaja vršitelja dužnosti poreznika u Stonu. Godine 1879. bili su uposleni Nikola Stipanović kao poreznik i upravitelj, Emanuel Damiani, kontrolor, 2 razrezivača i 3 mjerača. U depozitu u Stonu tada su

² *Almanacco provinciale della Dalmazia*, Zadar, 1822., 193; *Schematismo provinciale della Dalmazia*, Zadar, 1826., 136, i 1840., 133 i 155; *Almanacco della Dalmazia*, Zadar, 1830., 152 i 1838., 156.

³ *Schematismo dell'i. r. governo della Dalmazia*, Zadar, 1840., 133; *Manuale provinciale della Dalmazia*, Zadar, 1848., 154, 158 i 162.

radili Ante Barbora kao čuvar i Stjepan Milović kao mjerач.⁴

Prvih godina XX. stoljeća upravitelj paških solana bio je Viktor Bonavia, njegov asistent Hinko Jurina, dok mjesto pomoćnika nije bilo popunjeno.⁵

Solane u Pagu

Solane otoka Paga u Dinjiški, Vlašićima, Staroj Novalji i uvali Paga djeluju od XIII. stoljeća. U gradskoj uvali otada su stalno radile. Njihove prednosti bile su dobra slanost mora, povoljne klimatske prilike i prometni položaj te velike površine ilovastog zemljišta. Početkom XIX. stoljeća postojalo je oko 1600 bazena. Solarstvo je bilo jedno od glavnih zanimanja; ono je prehranjivalo dobar dio stanovnika. Prihodi od solana bili su veliki. Vlasnici su im Pažani, ali ih s vremenom dobar dio kupuju zadarski feudalci. Venecijanska vlast je od te proizvodnje izvlačila velike koristi. Ona je u Pagu dala sagraditi 3 skladišta.⁶ Kada je Dalmacija 1815. došla u sklop Austrije, solane u Pagu bile su zapuštene, a prinos im je bio mali. Stoga se 1819. godine pristupilo uređenju kanala, puteva i bazena.

Na srednjem dijelu istočne strane otoka Paga nalazi se duga uska morska uvala koja se proteže od sjeverozapada prema jugoistoku. Duga je 6, a široka do 2 km. Na početku, gdje je najuža, na samoj je istočnoj strani grada. Tu je uvala pregrađena. Ostavljen je samo uski morski prolaz s mostom kojim je vodio put na drugu stranu u predjel Gradac. Od te poprečne pregrade počinjala je Solinska luka. Već s njene unutrašnje strane, u predjelu Mirošić, je prva solina u vlasništvu Leopolda Dorkića s površinom od 5 jugera i 610 četvornih klaftera.⁷ On je na tom prostoru imao 40 bazena koji su se nizali u 2 reda, a inače je bio najveći vlasnik solana. U prvoj polovici XIX. stoljeća soline su zauzimale velike površine duž uvale. Nizale su se na ukupno 130 zemljišnih čestica. Pretežno su bile uzduž sjeveroistočne obale, i to u kontinuitetu gotovo u cijeloj dužini, osim na potezu neposredno iza grada. Na jugozapadnoj strani započinjale su tek negdje od sredine uvale i bilo ih je prilično manje. Najveća koncentracija ih je u dnu, gdje je more bilo najpliće. Tu je i širina pod solinama bila najveća. Na samom kraju ulijevao se potok. U pozadini solana duž obiju strana vodili su javni putevi.

Od mora prema unutrašnjosti polja vodili su mjestimično uski kanali. Služili su zasigurno za regulaciju punjenja bazena morskom vodom i za prijevoz soli manjim brodicama. Zanimljivo je da u to vrijeme na čitavom kompleksu nije postojala niti jedna zgrada koja bi eventualno poslužila kao skladište soli. Nije bilo ni uređene obale

⁴ Luigi MASCHEK, *Manuale del Regno di Dalmazia*, Zadar, I/1871., 52–53; Cesare GARIMBERTI, *Manuale del Regno di Dalmazia*, Zadar, VIII/1879., 154.

⁵ Šematizam, *Svačić. Hrvatski ilustrovani koledar*, Zadar, 1904.

⁶ Mate SUIĆ, *Pag*, Zadar, 1953., 52, 61 i 86.

⁷ 1 juger = 57,50 ara, 1 klafter četvorni = 3,60 metara četvornih. *Hilfs-Tabelle zur Umrechnung des Niederösterreichischen Flächenmasses*, Beč, 1874.

gdje bi mogli pristati brodovi.⁸ Katastarski elaborat općine Paga iz 1824. i 1828. godine sadrži detaljne podatke o solanama u to vrijeme. Međutim, neki njegovi dijelovi nisu sačuvani pa se ne može sa sigurnošću utvrditi stanje. Ipak se daju utvrditi najvažnije činjenice.⁹ Ukupno je bilo 130 zemljišnih čestica solana, svaka s većim brojem bazena. Glavnina ih je bila u privatnom vlasništvu. Među njima najviše ih je vlasništvo Leopolda Dorkića. Manji broj je pripadao samostanu M. O., kolegijalnoj crkvi sv. Marije u Pagu, don Juri Fabijaniću, demaniju, sirotištu, kaptolu Paga, samostanu sv. Marije u Zadru i samostanu sv. Margerite. Najveće čestice su imale površinu 4–6 jugera, tj. zauzimale su površinu od preko 3 hektara. Od privatnih vlasnika najbrojniji su seljaci i zemljoposjednici. Bilo je i plemića. Među njima su Božo Mirković, posjednik više čestica, zatim Nikola Portada pok. Mate i Nikola Portada pok. Ivana, koji su bili kompanjoni. Vlasnici su od davnih vremena sačinjavali neku vrstu konzorcija, čija je uprava usklađivala pojedinačne interese, poslovanje, uskladištenje i prodaju soli.

Stara skladišta, koja su sagradili Venecijanci, bila su u lošem stanju. Od njih je tridesetih godina jedno bilo u državnom, a dva u privatnom vlasništvu. I njih je nešto kasnije kupila država. Kako im kapacitet nije bio dovoljan, u to vrijeme sagrađena su još 4 nova. Ni to nije zadovoljilo pa su neko vrijeme u tu svrhu poslužile crkve sv. Frane i sv. Ante jer više nisu bile u funkciji, a nalazile su se nedaleko od solina sa zapadne strane. Tijekom 1845. i 1846. godine sagrađeno je još 6 skladišta. Time je problem pohrane bio riješen. Sol se do skladišta najviše dovozila malim čamcima.

Sredinom stoljeća broj se bazena popeo na 2500. Prostirali su se na površini od oko 128 hektara. U to vrijeme čitavu zapadnu stranu uvale zauzimale su soline. Njima se bavilo gotovo čitavo pučanstvo grada Paga i njegove okolice. Stalni je problem bio njihovo održavanje jer su za to trebala velika sredstva. Brane i nasipi bili su niski pa je more stalno ulazilo u bazene. Osim toga, proizvodnja je bila rascjepkana na male posjede, a ni kvaliteta nije bila na visini.¹⁰

Teškoće su povremeno povećavali i nepovoljni vremenski uvjeti. Tako je 1884. godine pravljenje soli ispalo vrlo loše jer ga je omela bura. To je bio glavni proizvod grada; od svega je svaki vlasnik stjecao priličan dohodak. Ipak je zarada bila mala prema onoj koja bi se mogla ostvariti da su solane bile uređenije. One su iz dana u dan propadale. Trebalo ih je temeljito popraviti, ali za to nije bilo sredstava. Procijenjeno je da najbolje soline vrijede oko 60 forinta, a za radove je trebalo 20 forinta za svaku.

⁸ Comune Pago, Dalmazia Circolo di Zara, 1824 e 1828, Mapa katastarskih planova, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju Državnog arhiva u Splitu (AMID), br. 425.

⁹ Svi su planovi sačuvani pa je jasno prostiranje i raspored solana. Ali knjiga zapisnika zemljišta je manjkava, nestao je njen velik dio. A upravo su tu podatci o vlasnicima i površinama. Od ukupno 130 čestica solana nedostaje ih čak 64.

¹⁰ Šime PERIČIĆ, Paške solane od 1814. do 1914. g., *Prinosi za gospodarsku povijest otoka Paga*, Pazin – Rijeka, 1988., 31–37.

Mještani nisu mogli sami priskrbiti toliku veliku svotu. Očekivala se stoga pomoć vlade. Apeliralo se na solarsku zadrugu da se u tom smislu nešto poduzme.¹¹

Država je počela poduzimati neke mjere da se stanje popravi. Skladišta soli u Pagu su s vremenom dotrajala. Stoga se 1888. godine prišlo njihovom popravku. U tu svrhu je 30. kolovoza organizirana kod Financijskog nadzorništva u Zadru javna dražba za ustupanje radova najpovoljnijem poduzetniku. Početni iznos bio je 2973 forinte.¹² U lipnju 1892. godine stigla su iz Beča u Dalmaciju 3 vladina mjernika. Zadatak im je bio da prouče stanje solana u Pagu, Stonu i Rabu te predlože mjere za povećanje proizvodnje.¹³

Okolo 1900. godine počelo je iseljavanje stanovnika s otoka. Broj onih koji su napuštali zavičaj, stalno je rastao. Razlog je bio u teškim gospodarskim prilikama. Glavno zanimanje stanovnika bilo je vinogradarstvo, koje je zbog pojave žiloždere naglo propadalo. Ni stočarstvo nije išlo dobro, bolesti su poharale velik dio blaga. Ukupni bruto prihod 1902. godine procijenjen je na 230.000 kruna, tj. po stanovniku oko 30 kruna. To je bila samo trećina od prosjeka za Dalmaciju. U tome su solane sudjelovale s 50.000 kruna. Među mjerama da se to teško stanje popravi, predlagalo se da se vlasnicima solina dodijele sredstva za njihov popravak, da se ukine ograničenje proizvodnje soli te da joj se povisi cijena otkupa. Ona je iznosila samo 1,50 kruna, a vlada je sol prodavala po 9 odnosno 16 kruna za kvintal. Očekivalo se da bi s popravkom solana porasla i proizvodnja, a time i zarada vlasnika. Ni vlada ne bi bila na šteti jer bi imala veće količine.¹⁴ Tako je prvih godina XX. stoljeća stanje u solanama bilo slabo, mnoge su napuštene. Stoga se država počela zauzimati za njihovu obnovu i uređenje.

Ali soline su i dalje bile primitivne. O njima se nije vodilo dovoljno brige. Iseljavanje ljudi se nastavilo. Konačno su se stanovnici trgnuli. Dana 25. veljače 1904. godine na sjednici upravnog vijeća Solarske zadruge izabran je novi odbor koji je trebao proučiti to pitanje. Odbor se ozbiljno prihvatio zadatka i izradio osnovu koju je predložio skupštini. Predviđeno je da se solane velikim jarkom odvoje od kopna i tako spriječi prodiranje vode sa zemlje do njih. Materijalom s jarka nasuo bi se morski pličak na južnoj strani grada zvanog Divičnjak, koji je teškim isparavanjem jako štetio zdravlju stanovnika. Na novodobivenom terenu podigla bi se tvornica u kojoj bi se kemijski preađivala suvišna količina salamure iz solina. Tračnice koje bi se postavile za prevoženje zemlje iz jarka, kasnije bi se upotrebljavale za prijevoz soli u skladišta te bi se time olakšao posao solarima. U maloj uvali Sokunji planirala se podići kupelj za bolesnike, a na protivnoj strani, na žalu vanjske uvale, obično morsko kupalište. Društvo je namjeravalo nabaviti i mali parobrod za odvoz soli iz Paga. Iskazana je i veća briga za radnike koji bi u bolesti dobivali novčanu potporu, a u starosti mirovine.

¹¹ Naši dopisi, NL, 28. IV. 1885., 2.

¹² Službeni viestnik za Dalmaciju, *Narodni list* (NL), Zadar, 15. VIII. 1888., 3.

¹³ Domaće viesti, NL, 15. VI. 1892., 2.

¹⁴ Ekonomske prilike otoka Paga, NL, 21. i 24. V. 1902., 2.

Prema tom elaboratu vlasnici solana su se trebali udružiti u veliko dioničko društvo koje bi diglo zajam ili izdalo nove dionice, čime bi se dobio novac za ostvarenje osnove. Vlada je pokazala interes za tu osnovu. O svom je trošku namjeravala srušiti stari kameni most i zatvoriti solinsku uvalu željeznim mostom. On bi štitio solane od plima koje su mnogo škodile koncentraciji soli.¹⁵ Međutim, malo se što od toga ostvarilo.

Početak 1907., na poticaj ministra predsjednika baruna Becka, posebni odbor vlade u Beču napravio je veliki program državnih radova u svrhu podizanja gospodarskih prilika u Dalmaciji. U njemu su bile i stavke za podržavljenje i uređenje morskih solana. Predviđeno je poboljšanje zdravstvenih prilika mjesta i stvaranje uvjeta za bolje zapošljavanje naroda.¹⁶ Već iste godine započelo se s podržavljenjem solane u Pagu. Financijska je uprava za njihovu kupnju utrošila 504.588 kruna. Osnovu za pregradnju i preuređenje napravio je rudarski savjetnik Petar Torggler. On je u tu svrhu prethodno obišao talijanske i francuske solane, posebno one u Commacchi u sjevernoj Italiji koje su imale približno iste uvjete rada. Za radove je trebalo utrošiti 1,044.000 kruna. Početak je planiran za jesen 1908., a dovršetak u roku od godine dana.¹⁷

Odlukom od 21. rujna 1908. godine Ministarstvo financija odobrilo je rekonstrukciju solana. Na osnovu toga pokrajinsko financijsko ravnateljstvo u Zadru je 2. travnja 1909. raspisalo javnu dražbu za ustupanje radova uz predračunsku svotu od 1,043.000 kruna. Taj bi se iznos isplaćivao za radove koji su dani na natječaj, i to:

– radovi rušenja	15.400
– iskop zemlje s prijevozom materijala na udaljenost 100–1000 m i uređenje tih mjesta prema određenim uvjetima (oko 208.400 kubika)	546.300
– izgradnja brana prema solinskoj uvali	241.150
– izgradnja kanala za spajanje te oblaganje nasipa zidom u suho i jelovim pločama	70.000
– vratnice od drveta	18.650
– izgradnja nadstrešnica za sol	72.00
– izgradnja triju zgrada za smještaj strojeva, za urede, za stanove, kupaonicu, zahode i slično.....	56.700

¹⁵ Naši dopisi, *Smotra dalmatinska* (SD), Zadar, 23. IV. 1904., 2.

¹⁶ Vladin program za poboljšanje ekonomskih prilika u Dalmaciji, SD, 27. II. 1907., 2; Programma del provvedimenti dello Stato per sollevare le condizioni economiche della Dalmazia, SD, 6. III. 1907., 2.

¹⁷ Podržavljenje privatnih solana u Pagu, *Gospodarski vjesnik*, XVI/1908., br. 17, 291; Ante KOLUDROVIĆ, *Sol i morske solane*, Zagreb, 1954., 143.

Radove na površinama za kristalizaciju s iskopima i nasipavanjima u količini od oko 60 hiljada kubnih metara zemlje i poboljšanju trebali su se izvesti do 1. travnja 1910., a ostali do 1. rujna iste godine. Za izvedbu su se mogli uzeti austrijski i mađarski državljani s tim da se prvenstvo dade radnicima iz Paga. Opći uvjeti natječaja, spisi s tehničkim opisom, nacrti kao i uvjeti za ponude mogli su se nabaviti kod Pokrajinske financijske direkcije u Zadru, gdje su se mogli pogledati i planovi. Dio elaborata se nalazio kod Financijskog ravnateljstva u Trstu pa je tu savjetnik Torggler davao dodatna objašnjenja zainteresiranim poduzetnicima. Ponude su morale biti pismene u zatvorenoj kuverti i dostavljene do 4. svibnja 1909. Uz ponudu je trebalo priložiti kauciju u vrijednosti od 5 posto ukupne svote.¹⁸

Tako su solane u razdoblju 1909.–1911. godine potpuno preuređene, a produkcija unaprijeđena. Od velikog broja malih i primitivnih pogona pretvorene su u jedinstvenu organizacijsku i tehnološku cjelinu.¹⁹ Stvarni trošak izgradnje bio je 843.000 kruna. Nova, moderna solana imala je površinu od 110 hektara, a planirani joj je kapacitet bio 6000 tona godišnje.

U obližnjoj uvali Dinjiška, na jugoistočnom kraju otoka Paga, Ambroz Cariboni iz grada Paga je još za francuske uprave podigao solanu. To je uska uvala duboko usječena u kopno. Njena cijela sjeverozapadna polovica je vrlo plitka i na kraju muljevita. Vlasnik je imao velike planove, ali ih je tek djelomice uspio ostvariti. Tridesetih godina XIX. stoljeća njegove soline su bile na dva mjesta. Prvo je odmah uz naselje, gdje je zapadno od njega akvatorij zatvoren jakim šljunčanim nasipom i na njegovoj polovici su bili bazeni koji su zauzimali površinu od 4 jugera i 1237 klaftera četvornih. Drugo je mjesto u samom dnu uvale sv. Bartula. Dosta je prostranije i obuhvaća 10 jugera i 923 klaftera četvornih. Osim toga, u neposrednoj okolici Cariboni je imao neplodnog zemljišta, pašnjaka i oranica. Same soline su bile dosta male. Sredinom stoljeća protezale su se samo na oko 9 hektara. Nisu imale vlastitog skladišta pa se sol prevozila u Pag. Zbog niske produktivnosti su zatvorene.²⁰

Solana u Stonu

Gradnja solane u Stonu počela je još nakon priključenja poluotoka Pelješca Dubrovačkoj Republici u XIV. stoljeću. One su donosile velike prihode, ali im je nakon pada Republike proizvodnja smanjena. U prvoj polovici XIX. stoljeća gradić je imao 630 stanovnika i 142 kuće. Neposredno s njegove južne strane nalazi se velika plitka morska uvala u kojoj je uređena solana. Istočni rub joj čini kanal. Sa sjevera je potok Briega, a na zapadu Palada. Na sjevernom dijelu bili su pravilni četvrtasti bazeni

¹⁸ Ricostruzione delle saline marine di Pago, SD, 10. IV. 1909., 3; Oglas dražbe, *Objavitelj dalmatinski*, Zadar, 17. IV. 1909., 4.

¹⁹ Š. PERIČIĆ, n. dj., bilj. 10, 33.

²⁰ Mapa katastarskih planova općine Dinjiška iz 1824. i 1828. godine, broj 106, list XVIII, AMID; Dignisca, Protocollo delle particelle dei terreni, 1829. godine, AMID.

odvojeni jarcima. Ukupna površina solana iznosila je 56 jugera i 287 klaftera četvornih, tj. preko 32 hektara.²¹

Solane su tada bile u vlasništvu države. Oko prijevoza soli bilo je zaposleno dosta muških i ženskih stanovnika, i to na odvozu do skladišta ili utovaru na brodove u Malom Stonu. Odatle se sol prevozila na sajmove u Metković. I brodovi mještana su se koristili u tu svrhu. U solanama je tada bilo mnogo zaposlenih, posebno u vrijeme kristalizacije; taj je posao bio osnovni izvor blagostanja stanovnika.²² U posjedu solana na njenim je rubovima više zgrada, i to:

- skladište soli na sjeveroistočnoj strani uz morski kanal površine 103 klaftera;
- skladište soli sa 6 malih vrtova, izdužena zgrada na zapadnom rubu u blizini potoka Briega veličine 262 klaftera četvorna;
- dva skladišta površine 158 klaftera četvornih na zapadnoj strani, gdje je crkva Blažene Djevice Marije i groblje.

Osim toga postojala je i kućica za stražu na istočnoj strani, blizu skladišta, veličine 16 klaftera, a nešto dalje stražarnica. Kasnije je na toj strani izgrađena još jedna manja zgrada iste namjene. Odatle se nadzirala granica kompleksa prema kanalu.

Koncem stoljeća solana je bila zapuštena zbog nemarnosti vladinih ljudi koji su njome upravljali. Osamdesetih godina čule su se brojne pritužbe i negodovanja stanovnika. Umjesto velike koristi koje je mogla pružiti stanovništvu, solana je bila u stanju propadanja. Stanje se nije popravljalo pa je i tijekom devedesetih godina bila zapuštena i u velikom neredu. Zbog toga se iz nje širio neugodan zadah pa se velik broj stanovnika razbolio, neki i vrlo teško. Prijetila je velika pošast, zbog čega je bilo javnih prosvjeda.²³

I na otoku Rabu bilo je u prošlosti solana. Aktivne su od XIV. stoljeća u uvalama Kampora, Krapke i Supetarske Drage. Neke su kasnije bile zapuštene i uništene. Krajem venecijanske uprave slabo su radile. Proizvedene količine nisu bile dovoljne ni za potrebe tamošnjeg stanovništva. Na prijelazu XVIII. u XIX. stoljeće su obnovljene. Bile su u privatnom vlasništvu, država je pomagala njihovo održavanje pa je u prvoj polovici XIX. stoljeća proizvodnja bila znatna. Godine 1835. iznosila je oko 13 hiljada stara. Vlasnik najvećeg broja solina bila je obitelj Dominis, koja se mnogo zalagala za poboljšanje kakvoće i povećanje proizvodnje bijele soli. Tada je još radila samo solana u Supetarskoj Dragi. Nalazila se na dnu duboke uvale sv. Petra koja se proteže na sjeverozapad. Tri skupine bazena su okružene i razdijeljene potocima i kanalima. U sredini je bila zgrada u blizini koje je nešto kasnije izgrađena druga. Tada je bila u vlasništvu komune Rab, a pred kraj postojanja privatna. Razvijena je i prodaja soli. Država je povremeno otkupljivala rapsku sol i prodavala je gotovo isključivo u pokrajini, ali po znatno višim cijenama. U drugoj polovici stoljeća velika konkurencija

²¹ Comune citta di Stagno, mapa katastarskih planova iz 1837. godine, AMID.

²² Operato dell'Estimo censuario del Comune di Stagno, 1840., br. 613, AMID.

²³ Domaće viesti, NL, 29. VI. 1881., 3, i 29. VI. 1893., 3.

te ograničenja sa strane države, uzrokovali su pad proizvodnje pa je početkom Prvog svjetskog rata potpuno napuštena.²⁴

Privlaka je selo uz more, nedaleko od Nina. Tu je još u XIV. stoljeću postojalo više solana. Početkom XIX. stoljeća selo je imalo samo 501 stanovnika i 64 kuće. U katastru iz tog vremena nije označena solana koja je tu nekada postojala. Na sjevernom kraju općine je prostrana uvala između rtova Pontadura i Cullina nazvana Valle soline. Tim je toponimom označen njihov položaj, ali je proizvodnja u to vrijeme bila mala ili, vjerojatnije, sasvim zamrla.²⁵

Proizvodnja i trgovina

Među glavnim proizvodima Dalmacije u XIX. stoljeću bila je sol iz solana u Pagu, Stonu i Rabu. Postoje podatci o proizvodnji soli u Dalmaciji za određene godine, posebno za tridesetogodišnje razdoblje 1842.–1871. Solane u Pagu su bile najveće te se u tom vremenu proizvodnja kretala u ovim količinama:

<i>1842.–1851.</i>	<i>660.991</i>
<i>1852.–1861.</i>	<i>778.193</i>
<i>1862.–1871.</i>	<i>800.614</i>
<i>ukupno centinaja bijele soli</i>	<i>2,239.798</i>

Srednja godišnja proizvodnja bila je 74.659 centinaja. Najveća je 1861. godine, 143.201, a najmanja 1855. godine, 21.860 centinaja.

U istom razdoblju solana u Stonu je proizvela:

<i>1842.–1851.</i>	<i>178.988</i>
<i>1852.–1861.</i>	<i>232.806</i>
<i>1862.–1871.</i>	<i>356.710</i>
<i>ukupno centinaja</i>	<i>768.504</i>

Srednja godišnja količina bila je 25.617 centinaja, najveća 1866. godine, 61.952 centinaja, a najmanja 1858. godine, 6133 centinaja.

Najmanju važnost su imale solane na Rabu od kojih se dobilo:

²⁴ Comune Valle s. Pietro, mapa katastarskih planova iz 1824. i 1828. godine, br. 630, list 5. Knjige Zapisnika zemljišta i zgrada nisu sačuvane pa se ništa detaljnije ne može saznati o površinama i vlasniku; Š. PERIČIĆ, Rapske solane u 19. stoljeću, *Pomorski zbornik*, Rijeka, 21/1983., br. 21.

²⁵ Comune Brevilaqua, Katastarski plan iz 1826. godine, br. 503, list 1, AMID.

<i>1842.–1851.</i>	<i>72.883</i>
<i>1852.–1861.</i>	<i>80.222</i>
<i>1862.–1871.</i>	<i>66.623</i>
<i>ukupno centinaja</i>	<i>219.728</i>

Srednja proizvodnja bila je 7.324 centinaja, najveća 1849. godine, 18.744 centinaja, a najmanja 1845. godine, samo 250 centinaja.

Ako se ukupna proizvodnja u sve tri solane rekapitulira po desetogodišnjim periodima, dobiju se sljedeći podatci:

<i>1842.–1851.</i>	<i>912.862 (28%)</i>
<i>1852.–1861.</i>	<i>1,091.221 (34%)</i>
<i>1862.–1871.</i>	<i>1,223.947 (38%)</i>
<i>ukupno centinaja</i>	<i>3,228.030 (100%)</i>

Srednja godišnja proizvodnja iznosila je 107.601 centinaja. Do 1866. godine postojale su i solane u Dinjiški na otoku Pagu, ali im je produkcija bila slaba i u stalnom opadanju. Zbog toga su zatvorene. One su u razdoblju od 24 godine (1842.–1865.) proizvele samo 19.545 centinaja. Srednja im je proizvodnja iznosila tek 814 centinaja. Ako se i to uzme u obzir, u vremenu 1842.–1871. godine proizvelo se 3,247.575 centinaja.²⁶

Pašku sol otkupljivala je država, što se ubrzo pretvorilo u monopol pokrajinske vlade u Zadru. Trgovina je bila ograničena na Dalmaciju. Niske otkupne cijene, prepreke za proširenje tržišta i neko vrijeme uvoz soli sa Sicilije bili su nepovoljni proizvođačima. Radi boljeg prijevoza 1872. godine zapadno od javnih skladišta uređena je obala i gat kod mandrača. Time je olakšano ukrcavanje soli. Odatle su je brodovi odvodili u druge dalmatinske luke.

Trgovina solju bila je važna za promet u lukama. Split je kao glavno pristanište u tome prednjačio. Međutim, zbog kuge koja se 1815. pojavila u tom gradu, ukupna je prodaja za razdoblje 1815.–1819. pala na 8 milijuna libara.²⁷ U razdoblju 1857.–1860. godine promet je iznosio 107.034 cent. u vrijednosti od 238.000 forinti. U vremenu 1890.–1893. vrijednost prodane soli se kretala između 108.000 i 133.000 forinti. Prema službenim podacima Statističkog odjela Ministarstva trgovine, uvoz kuhinjske soli u Dalmaciju u razdoblju 1871.–1873. godine bio je 58.606 cent. u vrijednosti od 29.303 forinte, a izvoz 62.862 cent. u vrijednosti od 125.724 forinte. To je u novcu

²⁶ Luigi MASCHEK, n. dj., bilj. 4, III/1873., 32–33. – 1 centinajo bečki = 0,781 fasci dubrovačkih = 1,023 cantara. *Manuale provinciale della Dalmazia*, Zadar, 1846., 323.

²⁷ Grga NOVAK, *Povijest Splita*, Split, 1965., knj. III, 369.

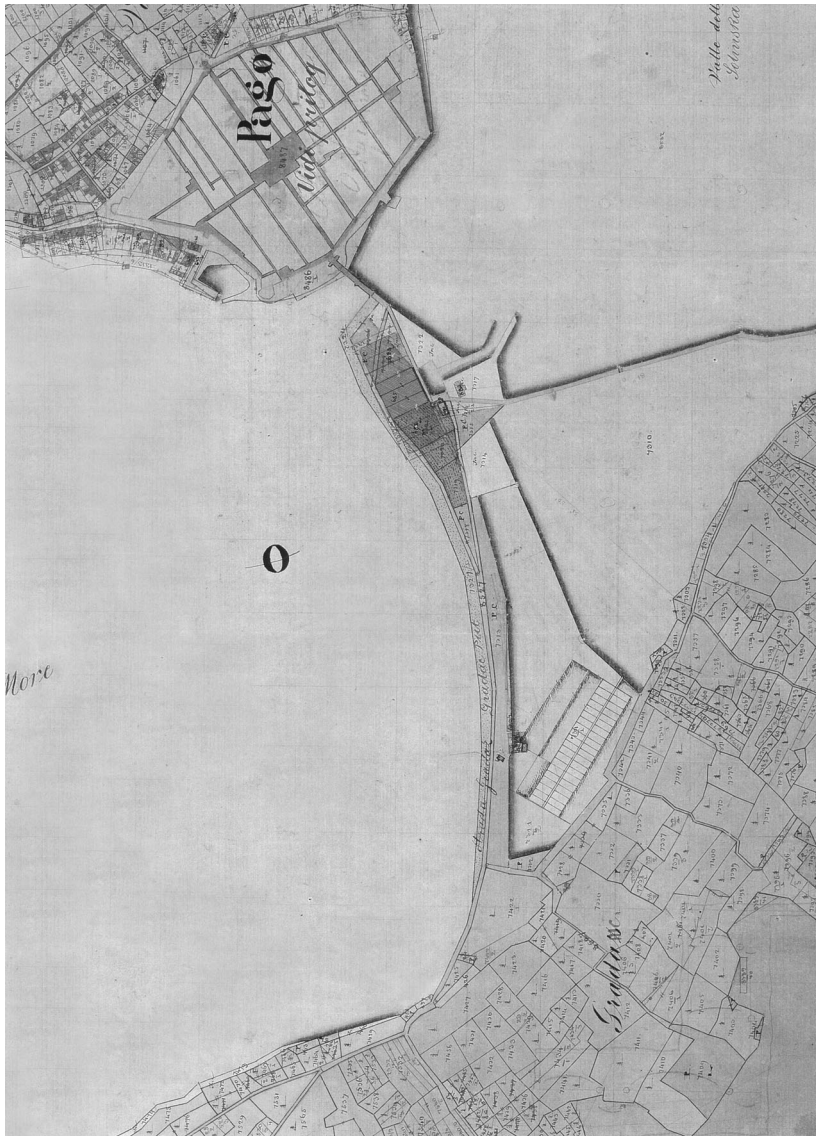
iznosilo 0,7 posto ukupnog uvoza, odnosno 0,8 posto ukupnog izvoza.²⁸

Krajem XVII. stoljeća Mletačka je Republika u Gabeli na Neretvi imala skladišta soli kojom je trgovala s Turcima u zaleđu. Dolaskom tog kraja pod Austriju, oživjela je trgovina preko Metkovića. Ona je u početku skromna i ograničavala se uglavnom na sol. Promet soli u metkovskoj luci bio je u četverogodišnjem razdoblju 1857.–1860. godine preko 119.000 cent. u vrijednosti od okruglo 259.000 forinti. U vremenu 1890.–1893. Metković je i dalje vodio pred drugim lukama. U njegovim skladištima tada je bilo soli u vrijednosti od 159.000 do 311.000 forinta.²⁹

XIX. stoljeće bilo je presudno za proizvodnju soli u Dalmaciji. Ona je bila podvrgnuta uvjetima tržišta u novoj državnoj zajednici. Bez obzira na sve poteškoće kroz koje je prolazila, proizvodnja se soli do kraja tog razdoblja uspjela reorganizirati i modernizirati. Taj proces nastavljen je i nakon Prvog svjetskog rata, prilagođavajući se novim društvenim okolnostima. Tako je 1939. godine napravljena nova pregrada u solinskoj uvali na Pagu kako bi se povećao njen kapacitet. Unaprijeđena je i proizvodnja u Stonu pa su, uz one druge na istočnoj obali Jadrana, podmirivale najveći dio potreba.

²⁸ Luigi MASCHEK, n. dj., bilj. 4, V/1875., 272.

²⁹ Konstantin VOJNOVIĆ, *Cenni statistico-economici sul Circolo di Spalato con speciale riguardo al quadriennio 1857–1860*, Split, 1864., 104; Ivo SMOLJAN, *Neretva*, Zagreb, 1970., 221–230.

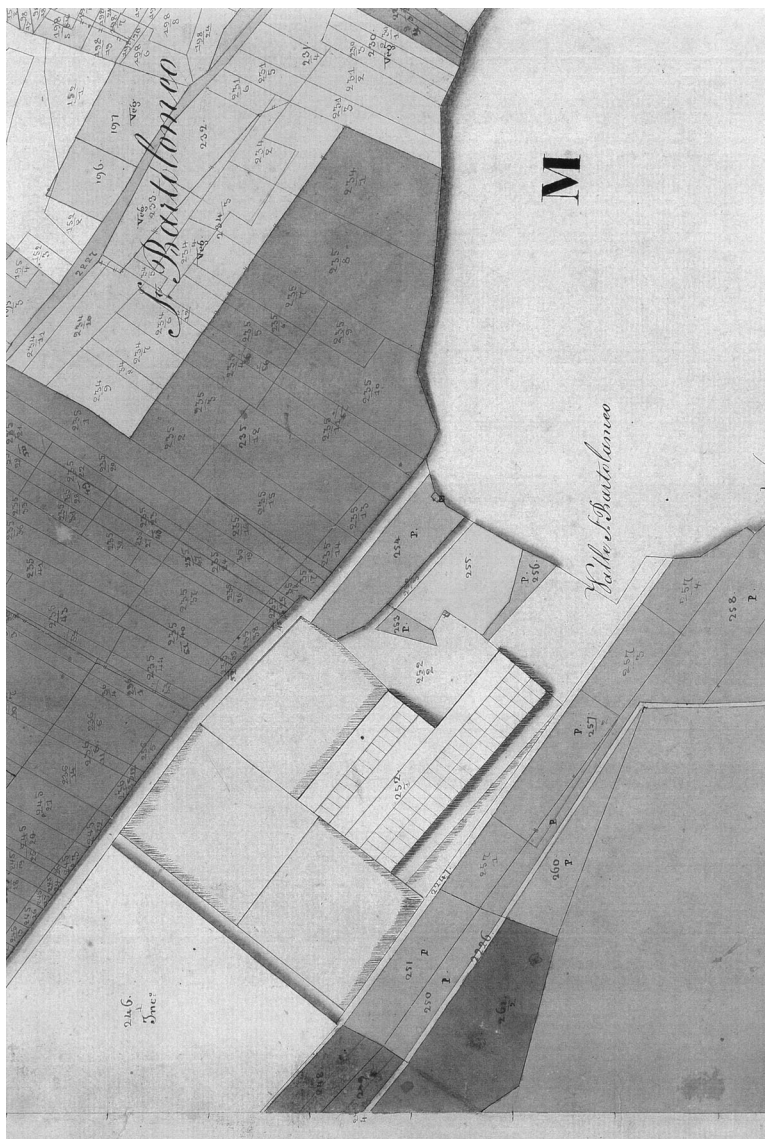
Sl. I. Dio katastarskog plana općine Pag iz 1828. godine. Prikazan je grad, brana koja je zatvarala Solinsku uvalu i Darkičev pogon za proizvodnju soli na njenom početku.

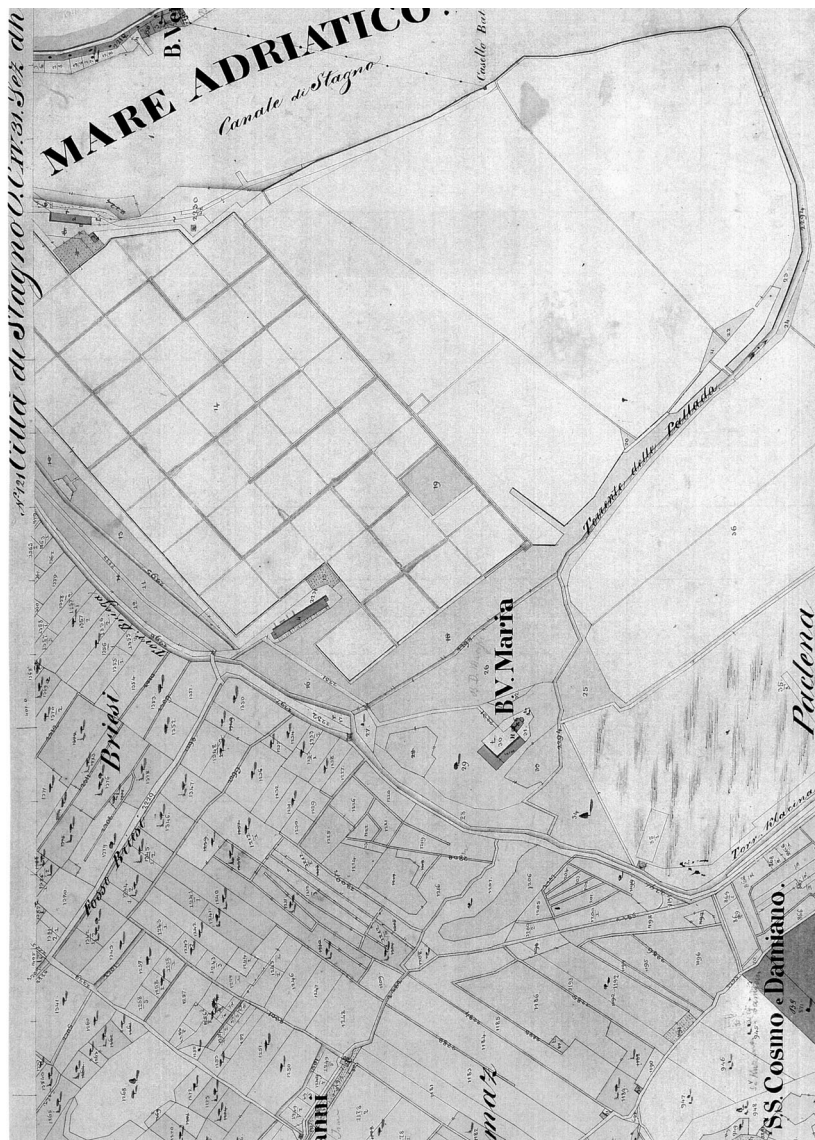
Sl. II. Pag – dio Solinske uvale na jugoistočnom kraju. Izvod iz plana iz prve polovice XIX. stoljeća prikazuje neke od solana kojih je tu bilo najviše.

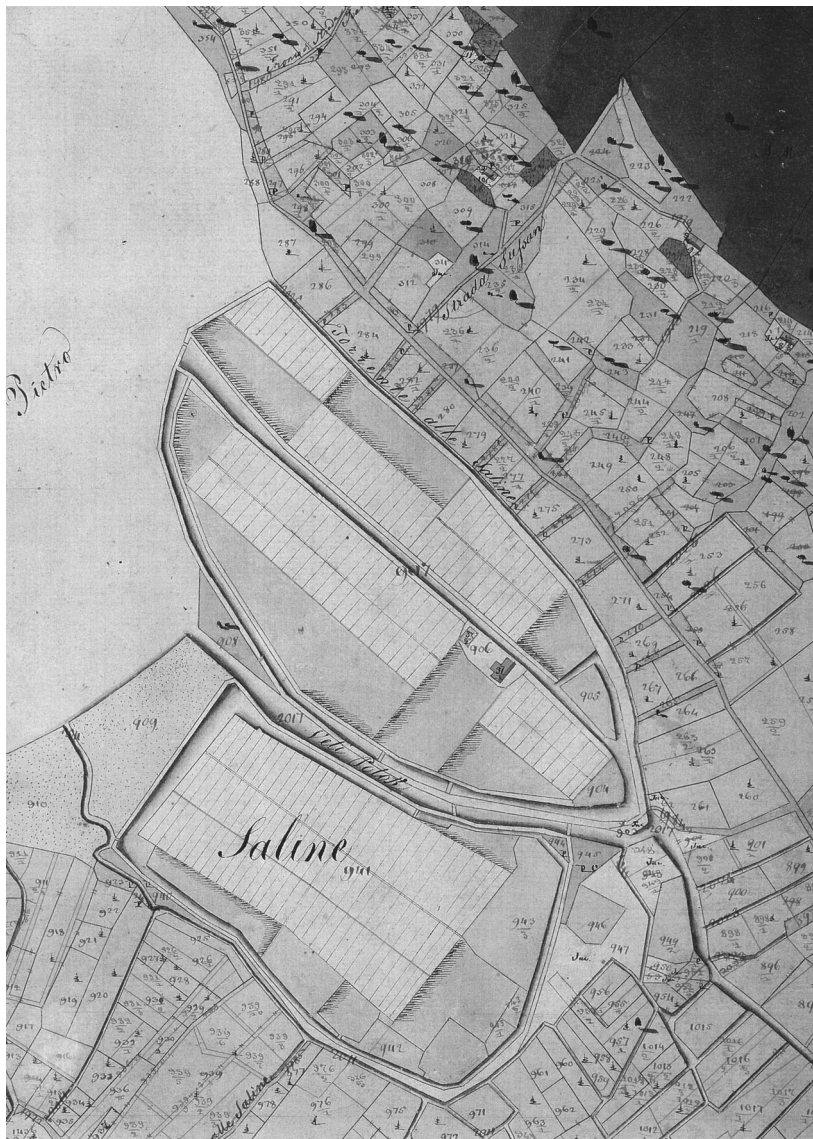
Sl. III. Selo Dinjiška na otoku Pagu i solana pred njim. Stanje u prvoj polovici XIX. stoljeća.

Sl. IV. Druga solana u Dinjiški zapadno od prve u uvali sv. Bartolomeja.
I ova je bila dosta mala. Prikaz u katastarskom planu iz 1824.–1828. godine.

Sl. V. Solana u Stonu – detalj katastra iz 1837. godine. Pogon se prostirao neposredno južno od grada. Na rubovima prema sjeveru ucrtana su skladišta za pohranu soli.

Sl. VI. Solana u Supetarskoj dragi na otoku Rabu – detalj iz katastarskog plana sačinjenog 1824.–1828. godine.

Stanko Piplović: DALMATIAN SALT WORKS IN THE XIXTH CENTURY

Summary

Salt is an essential mineral for the nourishment and the health of people. Due to favorable natural conditions its preparation on the eastern Adriatic coast was developed at a historically early date. During the Middle Ages there were important salt works on the Brijuni islands, on Dugi Otok, on the island of Pag, in Privlaka near Nin, on Rab and in Zablacé near Šibenik. The production of salt was significant during the Venetian administration.

When Dalmatia became incorporated into Austria in 1815 the conditions in the salt works changed to a large extent. Many of the smaller works had already fallen into disuse so that only the most important remained. Through tax officials the state controlled the production and sale and reaped great benefits from this activity. The most important salt works were on the island of Pag in the deep bay nearby the city bearing the same name as the island. They were the properties of many private owners while a smaller segment was owned by the Church and the state. They are overspread over a large segment of land, encompassing 130 land parcels spreading out 6 kilometers. However, they were neglected. Their owners did not have the resources to upkeep them or to develop the technological process. The state supported their renovation but this was insufficient so that in 1907 it bought them up. In the period 1909–1911 they were fundamentally restructured according to plans drawn up by the mine expert Petar Torggler. From that time they made up a single and modern operation.

In the nearby bay Dinjiška on the island of Pag there were two smaller salt works owned by Ambroz Cariboni. Already during the French administration the owner made attempts to improve their process of production but he had only partial success. There were no warehouses on the premises so that the salt had to be transported to Pag for storage.

The salt work in Ston is located immediately south of the city. Its earlier owner was the Republic of Dubrovnik but in the XIXth century it became the property of the exchequer and it was operated by state officials. Many people were employed there and lived on these earnings. By the end of the century these works fell into disarray because they were not tended in a proper fashion so that there even arose the danger of contagion.

Already by the XIVth century there were active salt works on the island of Rab in the bays of Kampor, Krapka and Supetarska Draga. In the XIXth century they were the property of the community and near its end they became private property. The production was weak so that by the beginning of WWI it ceased.

Especially during the second part of the century, the production in the Dalmatian salt works was hampered by administrative restrictions which dictated the quantities permitted for production and the market. The state bought up the salt and this eventually turned into a monopoly. It sold the salt at much higher prices and came out with a good profit. Nevertheless, despite all the difficulties it encountered, production to the very end of this period was reorganized and continued to be advanced.